

שיקומה ובנייתה של החברה החרדית, 1945-1967 : האומנם בזכות מנהיגותה ?

קימי קפלן

למנהיגות החרדית הבכירה יש זכויות רבות בשיקומה של החברה החרדית בישראל ובבנייתה בשני העשורים החל בתום מלחמת העולם השנייה וכלה במלחמת ששת הימים. זכויות אלה עדיין לא הוגדרו בצורה מדויקת, ובהרצאה זו אבקש לתרום כמה תובנות בהקשר זה ולהצביע על כך שלא כל הזכויות רשומות על שמה. התבוננות ברזולוציות יותר מדויקות מלמדת שיש מקרים שבהם קבוצות חרדיות שוקמו למרות מנהיגיהם ולא בזכותם, ויש קבוצות ששיקומן בידי מנהיגיהן כשל במרחב אחד וצלח באחר. בנוסף לכך ראוי לתת את הדעת על פועלם של דרגי המשנה של המנהיגות החרדית, של ניצולי שואה, של אלה שאינם חרדים ושל אחרים בשיקומה של חברה זו. בטרם אמשיך מן הראוי להדגיש כבר כאן שבמידה שיש בהכללות אלה מן האמת, הרי שהן אינן עולות בקנה אחד עם תיאורים רבים בהיסטוריוגרפיה החרדית מזה, שכן ספרות זו נוטה לרשום את מלוא זכויות השיקום למנהיגים הדתיים הבכירים, ועם הדגש המחקרי שהושם על המנהיגות החרדית הבכירה מזה, בין אם במודע או בהיסח הדעת.

תחילה אשרטט כמה קווים כלליים, חלקם מוכרים ומתועדים אלא שלא אוחדו לדיון אחד בהקשר הנדון כאן, ולאחר מכן, כננס על גבי קודמיי הענקים, אתמקד בכמה זירות פרטניות. המכנה המשותף הסמוי שהתקיים במפגש המפורסם של דוד בן-גוריון עם הרב אברהם י' קרליץ הוא החזון אי"ש, היה שכל אחד מהם היה משוכנע שימיו של המחנה אותו מייצג עמיתו הם ספורים. על קרליץ מסופר שכאשר נשאל על עתידה של מדינת ישראל או בפועל האם להצביע בבחירות – יש גרסאות שונות – תשובתו היתה שכלל נקוט בדינו מחז"ל ולפיו "טריפה לא חיה 12 חודש". זו אמירה שנונה, וראוי יחד עמה לזכור שיש שורה של רבנים ומנהיגים חרדים שאמרו אחרי מותם יותר מאשר אמרו כל חייהם, וקרליץ היה מאלה שמיעט בדיבור.

מנהיגים חרדים נוספים לא תיארו לעצמם כאפשרות ריאלית את השתקמותה של חברה זו שלא לומר התבססותה והתרחבותה. דוגמא מייצגת הופיעה ב-2007 בכתבה שהתפרסמה בגיליון מיוחד של העיתון החרדי **בקהילה** לרגל שישים שנות מדינת ישראל. בכתבה מצוטט הרב אשר טננבוים, יו"ר ועד הישיבות, כאומר כך:

אף אחד לא חלם ולא האמין בדמיונו הגדול ביותר שזה מה שיהיה. ראשית כל, הציבור החרדי גדל בצורה בלתי רגילה. הוא לא הוכפל והושלש אלא גדל פי 8. זה דבר שאיש לא שיער. בנוסף, באותם ימים לא חשבו על העתיד, אלא התאמצו לקיים את ההווה. לאחר השואה המטרה היתה לחטוף ולהציל כמה שניתן.

כותרתה של הכתבה, "היינו כחולמים", אומרת בהקשר זה הכל. ההשתוממות, בראש ובראשונה זו החרדית, של שיקום כנגד כל הסיכויים, היא כפי הנראה ההסבר לכך שמונח רווח להגדירו בספרות החרדית הוא נס. כך למשל, בשיחה שנשא בשלהי 1987, התייחס האדמו"ר מסלונים המנוח, הרב שלום נ' ברזובסקי, להתאוששותה של החברה החרדית לאחר השואה וקבע ש

שיקומה ובנייתה של החברה החרדית, 1945-1967 : האומנם בזכות מנהיגותה ?

קימי קפלן

בוודאי שאין לכך שום הסבר טבעי, אלא שהקב"ה לבדו, אני ה' בכבודי ובעצמי, טיפח וריבה הדור הזה... כביכול הקב"ה לבדו הקים את הכל מחדש בהערות רוח ממרום אשר תוצאותי למעלה מכל שכל אנושי ומכל חשבונות. נס זה נתפס בעיני חרדים רבים כעדות לכך שהאל חפץ בקיומה של החברה החרדית כשריד היהודי-דתי האותנטי האחרון עלי אדמות.

הנסיבות ההיסטוריות אליה נקלעה החברה החרדית במחצית השנייה של שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים נתפסו כולן כמבשרות רעות לעתידה:

1. המכה הדמוגרפית והמוראלית שהביאה עמה השואה, יחד עם התחושה שהיררכיה רבנית ולמדנית שלמה נעלמה מהמפה בלא יכולת לבנות דוגמתה מחדש. לכך יש לצרף כמובן את התהייה התיאולוגית נוכח השמדה כה מסיבית ושיטתית של יהודים.
2. הדיבורים על הקמתה של מדינה יהודית בארץ-ישראל והמעשים שהובילו להוצאתם מהכוח אל הפועל. כאשר התברר להנהגה החרדית שמקימי המדינה ומנהיגיה אינם מעוניינים, בלשון עדינה, במדינה בעלת אופי דתי-הלכתי, הם חששו ממצב ריאלי שבו יהודי חרדי לא יוכל לקיים את מצוות דתו הבסיסיות במדינה. חשש זה הוא העומד ברקע של הציפיות הנמוכות ביותר של המנהיגות הפוליטית החרדית בבואה להידבר עם בן-גוריון ומנהיגים אחרים על מה שיוכר לימים כ"מכתב הסטטוס קוו". לאור זאת ברור גם מדוע הם יצאו ממשא-ומתן זה בתחושה שהם קיבלו לאין ערוך יותר ממה שקיוו האופטימיים ביותר מביניהם.
3. הוכחה נוספת במרחב הפוליטי לעוצמת החששות היא הקמתה של החזית הדתית המאוחדת, כאשר כמובן חברו לה שיקולים פוליטיים נוספים, כפי שתיעד בפירוט זאב באואר בעבודתו.
4. ללבטים התיאולוגיים אודות פשרה של השואה הצטרפו לבטים אידיאולוגיים ותיאולוגיים ביחס למהותה של מדינת ישראל ולאופייה, והמגוון הרחב של העמדות והדעות שהתגבש רק מעיד על המבוכה. בכדי לחדד, מדובר במגוון רחב מזה שקיים בימינו במובן זה שהאגף שראה במדינת ישראל מעשה חיובי של האל, פחות או יותר נעלם.
5. תהליך הסחף של צעירים חרדים אל מחוץ לגבולותיה של החברה החרדית, אשר בראייה לאחור תואר כך על-ידי העיתונאי החרדי ישראל שפיגל: "הדור החרדי הצעיר – רבים היו חלליו בנשירה גדולה לעבר תנועות וארגונים אחרים. 'הבט בקנאה' – היתה תחושת הרבים. הם בהצלחתם, הם בנצחונם, אנו בנסיגה ובכמישה".
6. הניצחון במלחמת השחרור. ניצחון זה ביסס את התחושה בקרב אישים שונים בזרם החרדי המתון, להבדיל מהקיצונים האנטי-ציונים, שרצונו של האל הוא אכן בקיומה של מדינה ציונית-חילונית בארץ-ישראל, גם אם המתרחש בה איננו לרוחם.
7. לבסוף, המנהיגות החרדית, הן הפוליטית והן הדתית, היתה מפולגת, מסוכסכת בינה לבין עצמה, ומלומדת במאבקים פנימיים. כך בקרב מתוני אגודת ישראל, אשר התמודדו עם פועלי אגודת ישראל

שיקומה ובנייתה של החברה החרדית, 1945-1967 : האומנם בזכות מנהיגותה ?

קימי קפלן

מזה ועם קנאי העדה החרדית מזה; וכך הקנאים שבינם לבין עצמם התנהלו מאבקים שהגיעו לשיאם בהדחת מתוני העדה החרדית בראשות משה בלוי מהנהגת העדה בבחירות שהתקיימו ב-1945. נוכח נסיבות אלה, ברור מדוע אישים מתוך החברה החרדית וחלק מהמתבוננים בה מבחוץ הסכימו שמדובר במצב שיש בו משום איום ממשי על עתידה של היהדות החרדית. זהו רגע נדיר, צריך לומר, שבו תחזיות חרדיות וחוץ-חרדיות עולות בקנה אחד.

במצב כזה של שיקום מערכות וארגון השורות הנטייה הראשונית היא לחשוב על כסף ותקציבים, להם היו זקוקים נאשיות מוסדות החינוך החרדיים. עיקרו של תהליך השיקום התרחש בשנות החמישים והשישים, בזמן שהחרדים לא היו שותפים לקואליציות ממשלתיות, אולם מסתבר שהם זכו ליחס מיוחד מצד אישים שונים במערכת הפוליטית הישראלית. אם מפני שאלה ראו בהם מעין שמורת טבע, שריד אחרון ליהדות "האונטנטית", ואם מסיבות פוליטיות. כך, למשל, הרב יצחק מאיר ליון, מנהיגה של "אגודת ישראל", ומפלגתו תמכו לא אחת בדוד בן-גוריון, וזה מצידו דאג להם לתקציבים. גם ארגונים יהודים כגון הג'וינט סייעו כלכלית לבניית ולביסוס ישיבות, ותרומות הגיעו ממקורות נוספים.

זאת ועוד, היו מנהיגים חרדים שהצליחו לעורר את רגשותיהם של יהודים לא-חרדים ואף אנטי-חרדים למצבה של החברה החרדית, ולגרום להם לסייע לה להשתקם. דוגמא מובהקת היא הרב יוסף שלמה כהנמן, מייסדה של ישיבת פוניבז' בבני ברק, שהגיע לארץ-ישראל בתחילת מלחמת העולם השנייה. כהנמן, שלא היה מזוהה עם הפוליטיקה החרדית, נעזר רבות בשלושה אישים בעת ייסוד הישיבה והקמתה: איש העסקים החרדי יעקב הלפרין, אברהם הרצפלד ואברהם קריניצי. הלפרין, חסיד מפולין, רכש מגרשים בבני-ברק ב-1930, במתחם שהחל מינואר 1934 יוכר כזכרון מאיר, וב-1934 הוא בא עם משפחתו מאירופה לגור בו. על חלק ממגרשים אלה נבנתה לימים הישיבה. הרצפלד היה יוצא ליטא, עסקן בתנועת העבודה ולימים חבר כנסת מטעם מפא"י, ואילו קריניצי, ראש עיריית רמת-גן במשך שנים רבות, היה בונדיסט בנעוריו ושנים לאחר מכן איש הציונים הכלליים והליברלים. הרצפלד וקריניצי לא סייעו לכהנמן מתוך הזדהות עם ערכיה של החברה החרדית, אלא מתוך הזדהות רגשית שכהנמן עורר בקרבם סביב מקורותיהם הליטאיים המשותפים. סביר להניח שהעובדה שהרצפלד וקריניצי לא היו חרדים היא הסיבה לכך שעזרתם לכהנמן, כמו גם זו המאוחרת יותר של עובד בן-עמי, ראש עיריית נתניה, נעדרת מההיסטוריוגרפיה החרדית בת זמננו. קשריו ההדוקים של כהנמן עם הנרייטה סולד ועזרתה בהפניית תלמידים לישיבת פוניבז' בשנותיה הראשונות, זכו לגורל דומה בספרות זו. לבסוף, בבואו לגייס כספים לטובת הישיבה בקרב יהודי דרום אפריקה, שחלק נכבד מהם היו מהגרים או בני מהגרים מליטא שלא היו חרדים, הצליח כהנמן להעלות גם בקרבם תחושות הזדהות רגשיות. הנה לנו אפוא דוגמא לפועלו של מנהיג חרדי שחלק מהתשתית לזכויותיו בשיקומו של עולם הישיבות מקורו באישים ובציבור לא-חרדים.

שיקומה ובנייתה של החברה החרדית, 1945-1967 : האומנם בזכות מנהיגותה ?

קימי קפלן

אם נעבור לרגע מהמרחב הליטאי-מתנגדי למרחב החסידי, נגלה תופעות שונות של שיקום שלא את כולן ניתן לזקוף לזכות האדמו"רים של החצרות השונות. כמי שעודד את חסידיו להתיישב בתל-אביב החל באמצע שנות העשרים כסוג של אמירה בדבר הרצון להיות חלק מהיישוב החדש, המקרה של האדמו"ר מגור, אברהם מרדכי אלטר, הוא הקל ביותר להסביר. לחסידות גור היתה תשתית חזקה בארץ ועיקר משימתו של האדמו"ר הרצוף-נפשית שיצא מאירופה ב-1940 היתה לנחם את חסידיו הניצולים, ויש עדויות על כך שנהג לשבת איתם בחדר ולבכות יחדיו.

המתרחש בחצרות חסידיות אחרות באותן שנים הוא הרבה יותר מורכב. דוגמא קיצונית היא האדמו"ר מבלז, הרב אהרון רוקח, שיצא/עזב/נמלט מאירופה ב-1943-1944, ונדע בעקבות הדרשה המפורסמת שהבטיחה "שקט ושלווה ליהודי פולין". רוקח הגיע לארץ דרך סוריה באמצעות סרטיפיקט ציוני, היה שבר כלי ולא הצליח לאסוף את השברים. הוא הסתגר שעות וימים בחדרו ולא תיפקד, ואנשים שסובבו בחצרות החסידיות שהתקבצו, כמה אירוני מבחינה סמלית, ברח' אחד העם בתל-אביב, מעידים שלעתים הגיח מחדרו לאולם התפילה לכמה דקות ולאחר מכן שב להסתגר. אם בכך לא די, אורי קלט מצא במחקרו שרוקח הקפיד כפי הנראה שלא לשמר במובן הריטואלי-דתי את ימי הזיכרון של בני משפחתו שנהרגו בשואה, אך כן הקפיד לשמר את זכרם של אלה מהם שלא נהרגו בה. את החסידות שיקמה מנהיגות המשנה שלה, אישים כנתן אורטנר ואחרים. במובן ידוע, חסידות בלז שוקמה למרות האדמו"ר ולא בזכותו, והנה לנו אפוא מקרה של מנהיגות משותקת.

גם בחצר חסידות וילניץ מסתבר שהיה תפקיד מכריע למנהיגות המשנה. כפי שמשמע ממחקרו של יעקב מזור, האדמו"ר שישב בבני-ברק הבין שקיומה של החסידות יקום או ייפול על שיקומה של החצר החסידית על הווייתה וחיוניותה. במציאות שבה אין הרבה חסידים מאירופה, דברים שהיו מובנים מאליהם במרקם החיים של החצר אינם עוד כאלה, ובהם הניגונים החסידיים. הוא אומנם דאג לבנות מערך שישחזר את ניגוני החסידות, אולם לא הוא זה שניהל אותו בפועל. במקרה זה היוזמה היא של המנהיג ואילו ביצועה נזקף לזכותם של "מומחים לדבר" ושל מקהלת הילדים שהוקמה.

כפי שציינתי בראשית דבריי, יש מקרים שבהם השיקום כשל במקום אחד וצלח באחר. דוגמא מובהקת לכך היא חסידות סאטמר והעומד בראשה, הרב יואל טייטלבוים. טייטלבוים, מנהיג בעל אישיות מורכבת, היה מעורב עוד לפני מלחמת העולם השנייה בכמה מחלוקות. כך למשל, סביב מינויו כרב בסאטו-מארה, מינוי שהתרחש ב-1928 אולם הוצאתו לפועל ארכה שש שנים עקב מחלוקת בקהילה; הניסיון הכושל להעמידו בראש העדה החרדית בירושלים בשלהי 1932 לאחר פטירתו של הרב זוננפלד; ומחלוקתו עם הרב אהרון רוט, מייסדה של חברת שומר אמונים, לימים חסידות תולדות אהרון החרדית-קנאית. די בכך בכדי להצדיק אמירה המיוחסת לאמו, לפיה אם היה הולך לבד ליער – היה מתקוטט עם העצים!

שיקומה ובנייתה של החברה החרדית, 1945-1967: האומנם בזכות מנהיגותה?

קימי קפלן

על כל פנים, עם פלישת הגרמנים להונגריה במרץ 1944 ניסו טייטלבוים וכמה ממקורביו להימלט אולם נתפסו ובסופו של דבר היו חלק מ-1685 נוסעיה של רכבת קסטנר. אדלג ברשותכם ישירות למה שנוגע לעניינינו: לאחר שמונה חודשים בשוויצריה, הגיע טייטלבוים לארץ ישראל בראשית ספטמבר 1945 ונשאר בה כשנה. בואו לכאן אינו מובן מאליו; ראשית, הוא עצמו התלבט האם לפנות לארץ ישראל או לאמריקה, ושנית – קיומה של קהילה מחסידי באמריקה, חלקם ניצולי שואה. במהלך השנה שבה שהה בארץ ישראל היה טייטלבוים דמות שולית בעדה החרדית בירושלים, והיו שבתות שבהן לא היה לו מניין מתפללים בבית הכנסת שברח' שערי פינה הסמוך לשכונת בית ישראל. טייטלבוים לא הצליח לשקם את החצר החסידית של סאטמר בארץ ולאחר שנה עזב לניו-יורק ושם עלה הדבר בידו, ובהצלחה גדולה. ובניסוחו הקולע של ניצול שואה שבעדותו ביד ושם אמר ש"הוא [טייטלבוים] היה גר במאה שערים יותר משנה אבל הוא לא מצא את מקומו". הטיעון התיאולוגי לפיו עזב בגלל הציונים והמדינה שבדרך הופיע בשלב מאוחר יותר. כך או אחרת, 5 שנים לאחר עזיבתו מונה טייטלבוים לנשיא העדה החרדית בירושלים ושנתיים לאחר מכן לרבה, ונוכח מקומו השולי בה שנים ספורות לפני כן – הדבר מזמין הסבר. בכל מקרה, הנה לנו מקרה של מנהיג שלא עלה בידו לשקם את קהילתו במקום אחד והתקיים בו מאמרם של חז"ל – משנה מקום משנה מזל.

לבסוף, כמה עבודות דוקטור שנכתבו ונכתבות לאחרונה מוכיחות מעל לכל ספק את חשיבותם של קבוצות נוספות בחברה החרדית בשנות הארבעים, החמישים והשישים, בשיקומה ובייצוב שורותיה. מדובר להבנתי בסוגים שונים של דרגי משנה שניים ושלישיים של מנהיגות שסמכותם איננה מתבססת על מעמדם הדתי, אלא בעיקר – אך לא רק – על היותם ניצולי שואה. כך למשל, פועלם הספרותי של יהודה ליב גירשט, יחיאל גרנטשטיין, פסיה שרשבסקי ואחרים, שנקודות הממשק והמפגש שלהם עם החברה בישראל מציבים תמונה שונה מאוד מזו העולה מחברת הלומדים המתבדלת. הדברים תועדו בפירוט רב בעבודת דוקטור של מיכל שאול. גם פועלו המחקרי והספרותי של משה פראגר, קשריו עם והשפעתו על דוד בן-גוריון חשובים בהקשר זה כפי שעולה מעבודת דוקטור הנכתבת בימים אלה על-ידי מלי אייזנברג. לצדם של אלה, שהשמות של חלקם מוכרים מעבר למרחב החרדי, היתה שורה של ניצולות שואה שהשפיעה השפעה מכרעת על החייאת מערכת החינוך לבנות חרדיות, רשת בתי הספר "בית יעקב". זאת, בין השאר, בעזרת העמדת דמותה של שרה שנירר, מייסדת בית יעקב בקרקוב, כניצולת השואה האולטימטיבית – למרות שנפטרה עוד לפני המלחמה.

אם מבחינת חלקים מסוימים של החברה בישראל ומנהיגיה מהווים סוף שנות הארבעים ושנות החמישים תקופה מכוננת, הרי שמבחינת החברה החרדית ומנהיגיה מדובר קודם כל בתקופה של שבר שנלווה לו תסריט ריאלי של קריסת מערכות. בשנים אלה אכן היה למנהיגות הדתית בחברה החרדית תפקיד רב-חשיבות בשיקומה של החברה ובייצובה, אולם היו מנהיגים שלא הצליחו, היו שהצליחו במקומות אחרים, היו קבוצות שהשתקמו למרות מנהיגיהם ולא בזכותם, והיו דרגי משנה שונים של מנהיגות, דוגמת

שיקומה ובנייתה של החברה החרדית, 1945-1967 : האומנם בזכות מנהיגותה ?

קימי קפלן

עסקנים ופעילים פוליטיים, פעילים בחצרות חסידיות וניצולים חרדים שפועלים במקרים מסוימים לא היה פחות בערכו מזה של המנהיגות הדתית הבכירה.